

Аманжол Мейірманов

МАХАББАТ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ХИКМЕТ ІЛМІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Махаббат – адам жанының асыл қасиеті, асқақ мұраты, таным тұғыры, риясиз, ынтық, нәзік сезімі. Батыстық философия тарихында Эмпедокл өзінің космологиялық ілімінде махаббат бүкіл әлемді үйимдастырып тұрган бастапқы күш деп білді. Платон оны сезімдік және рухани махаббат деп екіге бөліп қарастырды. Сезімдік махаббат – сұлулыққа сұқтанатын махаббаттың төменгі сатысы, ал рухани махаббат – адамның белсенді танымдық қызметінің қайнар бұлағы деп қарады. Христиан діні махаббатты Христос Құдайдың негізгі сипаты деп санады. Соның нәтижесінде Құдайдың өзі махаббат мағынасында ұғынылды. Ортағасырлық христиан этикасында, сезімдік және рухани махаббат бір-біріне қарама-қарсы қойылды. Табигаттан тыс тұрган күш – христиандық махаббат. (“адамды сую”) ілімі жасалды. Бұл ерекше махаббат (“агапә”) “жақыныңды сүй”, “жауыңды сүй” сияқты қағидалар негізінде таралды. Ағартушылар махаббат адам бойындағы табиғи сезімдер көрінісінің бірі деп есептеді. Мәселен, Шефтсбери махаббатты ынтымақ сезімі және қоғамдық тәртіптер мен сұлулықтың үйтқысы деп көрсетті. Гельвецийдің түсінігінше, махаббат – адамзат өміріндегі тәрбие құралы және адам дамуының қайнар бұлағы. Сөйтіп, ағартушылар этикасы махаббат мәселесін әлеуметтік өмірмен байланыста қарастырды. Марксизм ілімі махаббатты өзінің әр алуан формаларында жеке адамның ғана емес, бүкіл қоғам өмірінің мәнді жақтарын тікелей әрі тереннен қамтып, рухани берілгендей пен қаһармандықтың қайнар бұлағы болып табылатын әлеуметтік, таптық және жалпы адамзаттық ынтымақты бейнелейді деп көрсетті.

Қазақ халқының рухани бастауларының бірі – шығыс мұсылман әдебиетінде махаббат жайлышырлар жырлар бойы жалпы жүртшылықтың жүргегіне жол тауып, эстетикалық-көркемдік, этикалық-ғибраттық зор маңызды ие болды. Ортағасырларда махаббат ұғымы көркем шығарманың ғана нысаны емес, дүниетаным, дін, философия, эстетика салаларының өзекті мәселелері бастау алатын көусар бұлақ саналды. Ортағасырлық мұсылман және христиан теологиясында, діни әдебиетте, сондай-ақ шығыс поэзиясында да басты тақырып махаббат болды, көптеген онтолгиалық, аксиологиялық, гносеологиялық мәселелердің тоғысып, шешуін табар түйін осы махаббат категориясы еді. махаббат ұғымының сырлы әлемін жүрек пен көкейкөздің (интуицияның) үлесіне қалдырып, оның эзотерикалық тылсым тірексаналық табигатын мойындаған-ның өзінде, ғалам жаратылысының мәні, хақты тану мүмкіндігі, адам рухани

іздениңін түп мақсатына қатысты ақыл-ой деңгейіндегі толғаныстарды шешуде де махаббат философиялық категория қызметін атқарды.

Яғни, махаббат – ғаламның, адамзат жарадуның телеологиялық себебі, оның рухани жетілуінің, эстетикалық ләззаттануының, этикалық ғибраттануының негізі. Махаббат әрбір адамды бейтарап қалдыrmайтын, адам өмірінің мәні мен маңызы, сырлы әлемі. Махаббат әрбір адамның әлемдегі, қоғамдағы, отбасындағы өзінің орнын белгілеуге, өзін-өзі тануға, ақиқат мәнді, жаратылыс сырын пайымдауға мүмкіндік беретін маңызды таным-түйсігі. Сол себептен махаббатың сипаты да түрліше. Мысалы: адам мен Құдай, ер мен әйел, ұстаз бен шәкірт, ата-ана мен бала, туыс араларындағы махаббат. Өз кезегінде адам мен Алла арасындағы махаббат – имандылықтың, ер мен әйел махаббаты – отбасының, отанының беріктігінің, ұстаз бен шәкірт махаббат – білімнің, ата-ана мен бала, туысқандар арасындағы махаббаттар – елдіктің, т.б. қастерлі құндылықтардың кепілі әрі бастауы. Хакиқатты сую – адамды иманының, Отанының, отбасының қадір-қасиетін жете түсінуге баулитын, оларды да қатар сүюге қайшы келмейтін махаббат. Мұндай Хақты сую махаббаты жайлы өз махаббатының нысаны етіп жаратушы Алланы қалаған, дәстүрлі қазақ қоғамында әулие ретінде құрметтелген, хақ сүйіспеншілігіне жеткен ғұламалар өз хикметтерінде жырлаған.

Сондықтан махаббат ұғымын ғалам жарадуның сыры, адамның рухани кемелденуінің жебеушісі ретінде қарастырған Ясауи хикметтеріне /1, 170-430 бб./, онымен рухани сабактастықтағы Абай, Шәкерім сияқты ғұламалар жырларына жүгініп, махаббат сырын түсінуге болады. Мұсылман діни танымында рухани кемелденудің шыныбы болып табылар – “дидарталапқа” жеткізер басты күш-куат осы махаббат. Сондықтан ислам ғұламалары махаббатты құдайдың “Халық” есіміне сай жаратушылық сипатының телеологиялық қағидағы ретінде қарастырды. Мұхаммед пайғамбар хадисінде: “Хазірет Хақ субхана уа тағала: мен кеністіктің бір бұрышында жасырынулы түрган кен-қазына едім. Менің Тәнірі екендігімді ешкім білмейтін, өз құдіретімді білдіруге махаббатым ауып барша, ғаламды жараттым”, – деді.

Осы хадистен Тәнірінің адамға арналған махаббаты барша ғалам жарадуның мақсатты себебі екендігі, яғни телеологиялық қағида туындаиды. “Махаббатпен жаратқан адамзатты” деген қағида Абай, Шәкерім секілді ислам ілімінен сусындаған қазақ ойшылдары шығармашылығының негізгі мәні мен мағыналы маңызы болғандығы мәлім. Мұсылмандық шығыста махаббат тақырыбында жырланған субъект – объектілік қарым-қатынас айқын, ол – ғашық пен мағшұқтың өзіндік орындарымен, қолданылар тенеулерімен анықталады. Мәселен, субъект – ғашықты көбелекке, бұлбұлға тенесе, объект – мағшұқты отқа, гүлге балайды.

Қожа Ахмет Ясауи былай жырлайды: “Көбелек боп отқа түстім, шоқ боп ұштым, мінеки”. Ал Шәкерім: «Сорлы бұлбұл жазға асық боп, нұрлы гүлге айтты зар, Көбелек те отты алам деп, Шамға түсті боп құмар” /2, 300 б./, – дейді. Шығыс дәстүрінде қалыптасып, М-тың объект – субъектілік ішкі қарым-қатынасының

мәнін ашатын от пен көбелек, раушангүл мен бұлбұл, т.б. тенеулерге жиі баратаң Ясауи “Ариф ғашық тариқаттың дүр данасы” – деп біледі. Демек, “ариф” – хакты танушы ақиқатқа ішкі тәжірибе, өзін-өзі тану арқылы, ез тереңіне үнілу арқылы жетеді. Ғұлама шығармаларында ғашықтық күйдің бейнеленуі мен адамның даму, жетілу, ақиқатқа жақындау сатысындағы халдері көрініс тапқан, онда ғашық халі ақиқатқа ұмтылуышының танымдық сатыларына сай келеді. Осыдан махаббаттың гносеологиялық мәселелердің шешіміне қатысы анғарылады. Ақиқатқа талпынудағы түпкі мақсат – хакқа жету. Махаббат иесінің істеген ісінен, көркем мінез-құлқынан, ғалам, дүние сұлулығына ғажаптанып, одан ләззаттануынан, дидар талап етуінен оның эстетикалық ізденістің басты шарты махаббат екені байқалады. Ал ғашықтың иман және қорқыныш (хауф-рижа) пен үміт жайлыштың істегенде махаббат аксиологиялық құндылықтарды түзүші ретіндегі мәні ашылады. Ал мағшұқтың ғашық ынтызарлығын бейтарап жауапсыз қалдырмайтыны, жандүнесінің қалтарыс сырына дейін білетін достығы мен іліміне қарап, сол махаббаттың бастау көзі жаратушы ие деп білетініне онтологиялық таным түсінік көрінеді.

Сопылық ілім онтологиялық тұрғыда ғалам жаралысының сырын махаббаттан іздейді. Абсолютті ақиқат өзінің құдіретін паш ету үшін бұл дүниені жаратуының үш негізгі себебін атайды.

1) Құдай – абсолютті кемел зат, ол өзінің махаббатының нысаны – адамды жаратты. Алланың самадтығы (мұқтаждығы) шексіз, ол әуел бастан махаббат бастауы болғандықтан да сүйіспеншіліктің, мейірім-шапағаттың таусылмас кені. Алланың адам сүйіспеншілігін қалауы шындығында мұқтаждық емес – жомарттық, себебі хак достығына жеткен адам шексіз рахым-шапағатқа бөленеді.

2) Құдай – абсолютті ғажайып, ол өзінің ғажайыбын паш еткісі келді. Сондықтан да ғаламды ол өзінің сипаттары сәулеленетін аса көркем “айна” етіп жаратты. Айнадағы бейне кейінде жаратылыс дүниеге ғажаптану арқылы сол бейнeden Жаратушыны, Ақиқат бастау түп иені танысын деп адамды жаратты. Адамзат бүкіл жаратылыстың ішіндегі жауқары, ең сүйіктісі. Ең сүйікті болғандықтан да ол – аса көркем жаратылыс, оны “Алла тағала өз бейнесінде жаратқан” және ол өзінің ең сүйікті досын адамзат қауымы ішінде жаратты. Бүкіл ғаламды, жанды-жансыз дүниені осы екі дүниенің шамшырағы, екі ғаламның тәжі, Алланың сүйікті досы – Мұхаммедтің (ғ.с.) құрметіне, соған деген махаббатының себебінен жаратты. Бүкіл жанды-жансыз, ірілі-кішілі, рухани және материалды заттар мен дүниені “Нұри Мұхаммедтің” яғни, хазірет пайғамбардың нұрынан жаратты.

3) Құдай абсолютті даналық – өзінің Ғылым есімді даналық сипаты сәулеленетіндей нысан – адамзатты жаратуды қалады, Өз ақиқатын, ғылым

құдіретін паш еткісі келді. Ал адам өзінің таным көзін жоғары ақиқатқа бағыттаған, жаратушысын тани алғатында мүмкіндікпен ақылдың иесі етіп жаратылды. Адамның өзге жан иелерінен айырмашылығы да оның ақылында. махаббаттың түп иесі осылайша адамды жоғары ақиқатты танитындаі нұрлы ақыл иесі етіп жаратуының өзінде үлкен махаббат бар. Ғұлама Абай өзінің 38-қара сөзінде “... ықыласпен оқып ұфып алыңыздар, оның үшін махаббат төлеуі махаббат. Әуелі адамның адамдығы, ақыл ғылым деген нәрселерменен... Талап, ұфым махаббаттан шығады. ұылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады... Қашан бір бала ғылым-білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады” /3, 124 б./, – дейді.

Яғни адамның ең асыл қасиеті – ақыл, ең асқақ мұраты – танымға құмарлық. “Махаббатсыз, дүние дос, хайуанға оны қосындар” деген ақын адам “ғылым-білімді махаббатпен көксерлік болғанда”, жүргегін дүние достығынан босатып, хакқа арнағанда ғана адам атына лайық боларын айтады. Адам жаратылысының осы негізгі үш себептерін: 1) сүйіспеншілік үшін, 2) сұлулыққа ғажаптану үшін, 3) ақиқатты тану үшін деп ажыратқанмен де, осы талпыныстың бәрі махаббаттан бастау алады.

Пәктікті суюге, сұлулықты түйсінуге, кемелдікті тануға талаптанудың барлығы махаббаттан шығады. “Не қылсан да ғашық қылғын пәруәрдігер” деген Ясаудің ғашықтық дертін махаббат бастауының өзінен тілеуі сондықтан да түсінікті. “Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй сол Алланы жаннан тәтті. Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, Және хақ жолы осы деп әділетті. Осы үш сую болады иманигул, Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл” /3, б./, деген Абай да махаббатты иманның негізі деп таниды. Имандылық жаршысы болған осы ғұламалардың махаббат жайлар пікірлері бір арнада тоғысады. Олар махаббат бастауы – Алла деп біледі. “Кәпір болса да берме азар”, дейтін Иасауді де бүкіл адам баласын суюге, татулыққа, бауырмалдыққа үндейді. Ал Хақ жолы – әділдікті сую – ізгілікті сую, яғни ғаламның, табиғаттың үйлесімділігінен, зандылығынан ғибраг алып, соған сай өмір сүру, сондай-ақ адамзат қауымындағы, адамның жаны мен тәніндегі бүкіл зандылықтар мен құбылыстарды ретке келтіретін ақиқат ілімге сай өмір сүру. Абай “Бәлки ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр”, “Ыңсап ұят бұл ғадаләттен шығады” дейді. Ясаудің адамзатқа деген махаббатта үлгі тұтар адамы Мұхаммед пайғамбар, оның үмбеттерін суюі мен ғаріп, жетімдер үшін қызыншылық тартуын “Диуани хикметте” жүйелі жырлайды. Махаббат – қозғалыс бастауы, өмір бұлағы, хауф пен рижаның яки, қорқыныш пен үміттің диалектикалық бірлігінен қанаттанған құс іспетті. Себебі “Диуани хикметте” әулиелер сұлтанының Хақ алдында өзін күнәшар сезіну қорқынышы бар.

Сонымен қатар, Алла ракымынан-фазылынан (кешірімшілдігінен) үміт етуі жарыса келіп махаббат өрілімін түзеді. Алланың әділі (сынағы) бар, сондай-ақ фазылы бар дейді иман келтірушілер. Әділі яки, сынағы тұрғысынан алсақ – шексіз пәктік иесі сұхан Алланың сынағына төтеп берер, оның рахымына ла-

йық, күнәдән пәк, Алламен достыққа, оған қауышуға лайықты адам баласы жок. Фазылы, яки кешірімділігі тұргысынан алсақ – Құдай адамның таудай күнәларын оның тәубасына сай таудан да үлкен фазылымен қарсылап, кешіре алады.

Сондықтан бұл махаббаттың қос қанаты — қауіп пен үміт (рижанын) адамды тәубе мен тақуалыққа бастап, ынсантылыққа тәрбиелейді. Махаббат ақыл үлесі емес, жүрек несібесі, ал ақылдың жаяулар жазықтығы мен ділдің самғар кеңістігі тең емес. Ділдің шекіздігі ақыл аясына сыймайды. “Хақ алдында ақылы кәміл түк қыла алmas, Ғашық өрті лапылдаса бір дем қоймас. Қебелектей отқа түсіп өзін білмес, Бұл сырлармен дүниеден тойдым мен” /1, 379 б./. Адам хақты тану үшін жаратылды деген қағида тұргысынан оның жаратылыс сырының танымдық қыры айқындалады.

Сонымен қатар адамның Хақты тану құралы ретінде ақыл мен жүректі атасақ, махаббат осы жүрек танымының азығы, күш-куаты, жебеушісі. “Ақыл мен хаяс барлығын білмейдүр, Жүрек сезедүр. – Мұтакалимин мантикин бекер босқа езедүр” деген Абай өлеңі осының нақты мәлімдейді. Осы тұрғыдан махаббат сопылық ілімдегі хақты танудың басты гносеологиялық категориясы ретінде көрінеді. Сопылық ілім бойынша, бұл дүниеде махаббаттың көп түрі бар. Адам жүрегінен жүз мындаған талап орын алуы мүмкін, бірақ осы көп талаптың барлығын қосқанда да дидар талабына сай келмейді. Нағыз ғашық құштарлық пен құмарлықтың барлығын женеді. Құштарлық пен құмарлықты жену жан қинар арпалыспен жетер аса ауыр азап. Басқа талаптардан жүректі босатып, таухид талапты орналастыру – асыл мұрат.

Әдебиеттер

1. *Ясауи Қ.А.* Хикмет жинақ. – Алматы, 1998.
2. *Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары*: 1-ші т. – Алматы, 2006.
3. *Абай Құнанбайұлы*. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.: Өлеңдер мен аудармалар, қарасөздер. – Алматы, 2005.

Резюме

Мейрманов А. Категория любви в хикметах

В статье рассматриваются онтологические, гносеологические, аксиологические аспекты проблемы любви на примере хикметов Ходжа Ахмета Ясауи.

Summary

Meirmanov A. The Category of Love in Hikmets

The author consideres in the article ontological, gnoseological, axiological aspects of the problem of love on the example of hikmets by Kozha Ahmet Yassavi.

